

## “ХАННА АРЕНДТ І ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СПАДЩИНИ”

*Круглий стіл в Національному університеті  
«Кисво-Могілянська академія»*

*Ведучий Вадим Скуратівський.*

Шановне товариство! Дякую всім присутнім за цю зустріч. Це справді дуже й дуже важливо. Одверто кажучи, типологічно це трохи схоже на ситуацію у Веймарській республіці кінця 20-х років минулого століття, де в якихось університетах якимось чином влаштували *privatissima*, як зазначалося, довкола якихось нагальних політичних проблем, а потім виявлялося, що на такі обговорення з'являлися далеко не всі запрошені, часом, узагалі не приходили. Маємо подібний результат. Чесно кажучи, я подивований тим, що наші доповідачі, вочевидь не через поважні причини, за винятком Костянтина Сігова, який має драматичний привід для цього, не прийшли. Ну, а взагалі, я справді радий вас тут бачити, тому що поява цієї книги для нас із вами має величезне значення. Я пригадую, як на початку 80-х років тепер уже минулого століття у Київському університеті ім. Тараса Шевченка випадково проходив повз зал, де засідали наші пропагандисти, і якийсь добродій простодушно говорив про те, що рівень радянських пропагандистів не дуже високий. "Вот, например, знаете ли вы, что такое тоталитаризм? - запитував той добродій. - Нет, вы не знаете, что такое тоталитаризм", - і почав пояснювати. І вслід за тим у радянській пропагандистській літературі з'явилися посилання на пані Ханну Арендт. На неї посилалися наші, умовно сказати, советологи буквально сотні разів, але ця книжка, зрозуміло, не була перекладена ні російською, ні, тим більше, за тих умов українською мовою. Відверто кажучи, я не зовсім знаю ситуацію з перекладами її творів за рубежем. Давайте пригадаємо те, що за межами радянського блоку поляки дуже активно видавали й перевидавали літературу саме такого спрямування, і я пам'ятаю, скажімо, польські переклади монографій М.О. Бердяєва, а також видання літератури такого спрямування сербською чи хорватською.

Але, ясна річ, до нас усе це не доходило. І от завдяки шановному видавництву "Дух і літера" в Києві, нарешті, з'явилася книга Ханни Арендт, яка має для нас дуже велике значення як один зі способів пізнання та інтерпретації так званої тоталітарної спадщини. Я не фахівець у цій царині, й тут просто заміщую добродія Сігова, тому можу лише суб'єктивно висловитись про своє враження од прочитаної книги. Його, сказати б, її метод можна звести до того про що колись говорив відомий англійський романіст Грем Грін. У його поглядах різного було намішано - водночас він був і католиком, і лівим... Грем Грін сказав колись, що "... людство можна вигубити найпростішим чином і методом. Будь яку його (людства) тенденцію - чи ліву, чи праву, чи помірковану, чи із царини ідеологічної, чи із царини релігійної, чи якоїсь іншої треба довести до її (цієї тенденції) логічного кінця, тобто - до якогось мальовничого абсурду". Сказано, звичайно, романістом, і це не більше, ніж художній образ, але цей художній образ дуже годиться для розуміння книжки, в якій Ханна Арендт досліджує джерела тоталітаризму, які, сказати б, ідуть із усіх напрямків людської солідизації. Зрештою, вони ідуть із глибини людського минулого, із глибини європейської історії, із глибини тієї чи тієї національної історії. Так чи інакше, до тоталітаризму ведуть ті стежини, які розпочалися тоді, коли Ханна Арендт ще тільки слухала лекції вчителя, людини драматичної долі, - Мартіна Гайдеггера, а вслід за тим певні тенденції, які ніяк не можуть затвердитися ні в минулому, ні в інтенсивному теперішньому і вважають своєю батьківщиною майбутнє - ті чи ті утопічні тенденції. Вони проявилися в Росії наприкінці 17-го року, вслід за тим - в історії Німеччини 33-го року, а далі - у всьому світі з'явилася ціла серія тоталітарних держав різного штибу, різного гатунку, які продовжили своє існування аж до ХХ-го століття. Подальша історія вам більш, аніж добре відома. Ви знаєте, що, принаймні, із крахом радянського тоталітаризму закінчуються класичні тоталітаризми в інших регіонах світу. Ми зажили за часу, коли Китай раптом заговорив на ліберально-демократичному жаргоні. Можливо, це певна імітація певного процесу, а можливо, це справжній процес. Класичних тоталітарних держав у світі не залишилося, за винятком Північної Кореї. Не виключено, що наше минуле повернеться до нас у якійсь ексцентричній формі, і воно може повернутися. Я закликаю вас подивитися на останнє десятиліття ХХ-го століття в тій же Німеччині - якби будь-якому німцеві, починаючи від

імператора Вільгельма й закінчуючи пересічним робітником соціал-демократом сказали, що десь через 10 - 20 років у Німеччині на одній історичній арені зустрінуться так званий націоналізм із так званим соціалізмом... вони б чимало подивувалися.

*Костянтин Гломозда (доцент кафедри історії НаУКМА)*

Хочу підкреслити, що я лише науковий редактор перекладу. Той текст, що вийшов з-під пера славнозвісного американського фахівця з історії й не лише фахівця з історії, а й громадського діяча Ханни Арендт, ми намагалися донести до українського читача без впливу інших перекладів, які саме в цей час присутні на нашому книжковому ринку, в якомога автентичнішому вигляді для того, щоб читач мав справді справу з текстом Арендт, а не з переказом, що досить часто трапляється. Саме тому, йдеться лише про переклад з останнього - третього видання, що враховує всі зміни, які внесла авторка за станом її праці на даний час - нові світові реалії, нова структура, передмови до кожної частини, зокрема й передмова до другого видання. Тобто, апарат цієї книги розширений порівняно з іншими виданнями. Вам судити, наскільки видавництво "Дух і Літера" змогло виконати це завдання й наскільки своєчасно. Своєчасно, бо для кожного жителя колишнього СРСР книга мала з'явитися в полі зору власне тоді, коли вона мала з'явитися. На превеликий жаль, так не сталося, і чи не до середини 90-х років жваві дискусії, що почалися ще в період перебудови радянського суспільства і тривали досить довго після розпаду СРСР - позбавлені методологічної бази, всі дискусії щодо долі, яка спіткала це величезне державне утворення, що позначилося на долі всіх сучасних країн, які входили до її складу - все це без методології Ханни Арендт, без понятійного апарату, без її визначення історії цього страшного явища, яке увійшло до енциклопедії світових термінів під поняттям "тоталітаризм". Усе було безсенсове, а диспути велися протягом тривалого часу. Істина без такої ґрунтовної підготовки не могла народитися, не враховуючи справжніх витоків ситуації, що сталася в Радянському Союзі. Для нашого суспільства питання тоталітаризму й досі є достатньо важливим. Не лише тому, що не подолано спадщину радянського часу. Часто поняття тоталітаризм постає у численних авторів як означення тих чи тих реалій сучасного суспільства України чи сусідніх країн. Як на мене праця Ханни Арендт дає змогу належним чином ставитися до реалій сьогодення.

На погляд Ханни Арендт, тоталітаризм виникає не з волі якоїсь державної сили при владі, а із широкого суспільного руху. Одна з умов постання тоталітарного суспільства полягає саме в цьому...

Наостанок хотілося б нагадати про особу Ханни Арендт. Народилася вона 14-го жовтня 1906 року в німецькому місті Ганновері в заможній родині, обидві гілки якої походили з Росії емігрантськими витоками. Зростала в Кенігзберзі, вчилася в Марбурзькому університеті, а докторський ступінь здобула 1928-го року в найпрестижнішому німецькому університеті в Райдельзберзі. Вона була ученицею і Гайдеггера, і Гуссерля, і Ясперса, однак прихід до влади нацистів перешкодив блискучій науковій кар'єрі, яка їй, судячи з усього, судилася. Ханна Арендт перейшла до політичної діяльності, яка теж межувала з науковою. Зокрема вона вживала надзвичайно великих зусиль для дослідження антисемітської пропаганди в практиці Третього рейху. Коли їй вдалося врятуватися від гестапівського арешту, в 33-му вона емігрувала до Франції, де брала енергійну участь у відправленні врятованих у Німеччині єврейських дітей до Палестини. Там же вона побралася з іншою жертвою тоталітарного режиму, із щирим німецьким пролетарем Брюхером, якому й присвячено книжку "Джерела тоталітаризму", він був комуністичним емігрантом, членом "Групи Спартака". Подружжя емігрувало до Сполучених Штатів. Усі тенденції, зображені у "Джерелах тоталітаризму", Ханна Арендт відчула на своїй долі та долі своєї сім'ї. У штатах Ханна Арендт працювала в Асоціації єврейських відносин, головним редактором видавництва, виконавчим секретарем єврейської культурної відбудови, обіймала професорські посади в Каліфорнійському, Колумбійському та Чиказькому університетах. Новій школі суспільних досліджень. Стала першою жінкою в історії Сполучених Штатів, яка дістала посаду ординарного, тобто повного професора у Принстонському університеті в 1959-му році. З-під її пера вийшла ціла низка книг, сьогодні ми представляли "Між минулим і майбутнім", крім цього ще були праці "Становище людини", "Про революцію", "Ейхванг в Єрусалимі, або Звіт про банальність і зло", "Люди за темних часів", "Про жорстокість", остання велика праця "Життя розуму", що вийшла друком вже по її смерті в 1978-му році. Померла Ханна Арендт 4-го грудня 1985-го року. До енциклопедичних видань, зокрема фахових, Ханна Арендт увійшла насамперед як політичний мислитель, дослідниця тоталітаризму...

*Х. АРЕНДТ І ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СПАДЩИНИ*

*Ведучий*

Тема, яку ми зараз обговорюємо, без перебільшення - грандіозна. Чесно кажучи, ми тільки й починаємо відкривати для себе Ханну Арендт й розуміти її працю - наскільки вона і важлива, і суттєва. Наступний доповідач - пані Прибеткова, ми вас слухаємо.

*Ірина Прибеткова*

Я Ірина Прибеткова, професор Києво-Могилянської академії, колишній директор Центру вивчення народонаселення України, який нещодавно закритий, хоча ми знаємо, що інтерес до цієї теми дуже великий. Я також провідний науковий співробітник Інституту соціології Національної академії наук України. Я хочу сказати, що книжка Ханни Арендт надзвичайно цікава робота, бо кожен знаходить у ній щось цікаве для себе, якусь свою тему. Знайшла і я цю тему; дуже довго очікувала на вихід цієї книжки - часто навідувала пана Сігова й запитувала: коли ж вона вийде. Я знала про цю роботу, тільки не мала до неї доступу. Мене дуже цікавила тема, яка входить до частини другої - "Імперіалізм", в розділ дев'ятий, що називається "Занепад національної держави й кінець прав людини". Мене цікавили саме національні меншини, бездержавний народ або проблеми безгромадянства, проблема прав людини, тому що я вже п'ятнадцять років перебуваю у цьому контексті, займаючись цими проблемами. Займаюся не тільки як науковець, займаюся, як державний і міжнародний експерт, і саме це я хотіла б зв'язати з тими питаннями, які підготовлені для обговорення порядку денного круглого столу. В першому питанні зазначено: "Які напрямки, на Вашу думку, аналізу тоталітарного досвіду ХХ століття є актуальними на початку III—го тисячоліття?" Ось саме на цьому я й хочу зупинитися. Уже п'ятнадцять років я займаюся проблемою депортованих народів, проблемою насильницьких міграцій, тим, що в англійській літературі називається "force migration", і до яких належить, до речі, кунацьке виселення, з якого починалася тоталітарна практика депортацій, бо депортації за етнічною ознакою, були пізніше, а спочатку було кунацьке виселення. Я обіцяла пану Сігову зробити для "Духу і Літери" статтю про прописку, бо це теж входить до кола моїх зацікавлень. Я виконала цю роботу і ще написала статтю про виселення кунаків, тільки обидві статті треба буде перекласти українською мовою, бо одна з них написана англійською, а друга - російською. Ну, так вийшло, що вони не українською написані. Я не думаю, що це буде така велика

проблема. Щодо депортованих народів: у нас в Україні їх кілька. Це, перш за все, кримські татари - найбільша національна меншина, їх за останнім переписом 248 тисяч. Потім - турки-месхетинці, німці, вірмени, болгари та греки, яких депортовано під час Другої світової війни. Спочатку було депортовано німців із Криму - 50 тисяч із півдня України, а решту виселено десь у 1944-му році. Турки-месхетинці були виселені не з України, вони проживали в Грузії, але це саме ті люди, які досі не можуть повернутися до своїх домівок - я зараз займаюся цим питанням - Грузія їх не хоче пускати, близько тисячі осіб повернулися, у нас їх мешкає десять тисяч, решта - в Казахстані; в Азербайджані їх чимало й кілька тисяч залишилося в Узбекистані з якого вони мусили тікати, бо там вчинилася різня. Питання безгромадянства, якого торкається Ханна Арендт у своїй книжці. Ми зіткнулися із цим питанням після розпаду Радянського Союзу, бо з'явилося чотирнадцять держав, і жителі кожної з них автоматично набули своє громадянство. Ті люди, які проживали в Україні на 13-те листопада 91-го року, за нульовим принципом увійшли до складу громадян України. А всі ті, хто приїхав пізніше, за своїм статусом були або іноземцями, тобто громадянами тих країн СНД, з яких вони повернулися, або людьми без громадянства. Ця проблема дуже складна, про що пише й Ханна Арендт - вона інший досвід описує, я говоритиму про наш, оскільки займаюся цим питанням. Ця проблема справді, виявилася такою складною, що наш уряд, тоді його очолював пан Марчук, запросив для консультацій представників Управління Верховного комісара з питань біженців з Міжнародної організації проблем міграції, аби вирішити це питання на міжнародному рівні. А Управління Верховного комісара запросило мене як аналітика, допомогти ідентифікувати проблему й визначити статус депортованих народів, які повернулися на той час в Україну. Цю роботу було виконано, та розгорнуто велику кампанію громадського інформування. Скажу, що нині серед кримських татар майже немає людей без громадянства. Обмаль часу про це говорити саме тут; але звіти про цю роботу опубліковані, це досвід, який визнано Управлінням Верховного комісара з питань біженців унікальним, працювали в цій кампанії багато інституцій, працювали злагоджено і тому добилися успіху. Але все ж це питання ще не вирішене остаточно, бо за даними останнього перепису в Україні ще є 83 тисячі осіб, які не мають громадянства. Це апатриди, знову звернемось до Ханни Арендт, бо вона описує, що таке бути апатридом - людиною, яку ніхто не захищає. Якщо ви громадянин

*Х. АРЕНДТ І ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СПАДЩИНИ*

країни, то ваші права людини зазначені не лише в декларації, а й у Конституції, а також у Законі про громадянство. Якщо ви іноземець, то ваші права визначаються законом про іноземців. Якщо ви біженець, то є Закон про біженців, де ваші права зазначені. Якщо ви апатрид, то жоден закон вас не захищає. Тому я думаю, що тема апатридів, людей без громадянства, є актуальною сьогодні, і якщо хтось додасть свою, хоч маленьку, частку до набуття досвіду вирішення цієї проблеми, це може бути дуже корисно; це стосується й вивчення проблеми прав людини, бо права людини дуже добре виписані в нас у документах, а насправді порушуються постійно, якщо згадати про бідність, якщо згадати про свободу слова, яка нині брутально пригнічується, та про багато що інше. Дякую за увагу.

*Ведучий*

Дуже цікаво й дуже несподівано. Я нагадаю присутнім про те, що у Ханни Арендт ще не було відповідного матеріалу, вона пише тільки про єврейський геноцид, а з іншого боку, про долю депортованих народів вона зрозуміло ще нічого не знала. Хоча вона й посилається на Авторханова, - Авторханов чеченець і дуже добре вивчив чеченську підрадянську історію 20 - 30х рр., а потім після 46-го року він же почав збирати матеріали, пов'язані із депортацією чеченців, мушу вам сказати, що це дуже драматично. І ось, до речі, ви згадали про турків-месхетинів. Нещодавно було таке повідомлення. Як ви знаєте, Грузія фактично відмовилася їх прийняти, на Північному "російському" Кавказі до них відповідне ставлення, і один із північно-кавказьких губернаторів, взагалі, це ніби-то гуманний жест, мав розмову з керівниками Сполучених Штатів Америки й ті пообіцяли прийняти близько 10 тисяч турків-месхетинів. Про це повідомили російські газети, але потім з'явилося розгублене повідомлення секретаря месхетинського комітету: "Всім сказали... і американцям. А нас от не запитали, чи ми хочемо їхати в Америку."

*Ірина Прибеткова*

Ви знаєте, в мене є інформація щодо цього питання. Я з ними спілкуюся постійно в режимі он-лайн. Там не зовсім так виходить...

*Ведучий*

Там же дуже багато різних інституцій... Але я хочу нагадати присутнім, як писав Шевченко про тих самих сіромах: "Ну що ж, вони й Господом забуті." Ми ніяк не згадуємо про те, що трапилося

з підрадянською Середньою Азією - половина степу казахського у 33-у теж помирає. Кілька сотень тисяч тікає в Афганістан, в Персію, в Туреччину. Схожа ситуація була і в Киргизії. Я не знаю, може, були якісь центри спеціальні після 45-го року - емігрантські, азійські, вони, певно, вивчали цю проблему, але зрозуміло, що до цього часу це сенсація для російського читача.

*Олександр Філоненко*

(Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна)

Мені хотілося б свій короткий виступ скомпонувати як реакцію на почуте, тому що відбулася гарна розмова про явище Ханни Арендт в Україні. Я, так би мовити, хотів би підслухати розмову Ханни Арендт. Але не з чоловіком, а з Мартіном Гайдеггером. Не з точки зору роману, хоча це теж могло б бути цікаво, а з точки зору Рифеншталь, оскільки цей сюжет показовий. Розмову про книгу хочеться почати з того, чим вона мене здивувала. Мене ця книга здивувала перш за все тим, що, власне кажучи, вона написана людиною, яка взялася не за свою справу, тобто взялася не за свою професійну справу. Ханна Арендт відома тим, що була найяскравішим філософським умом на небідній філософській панорамі Німеччини. Вона написала книгу, котру читають політологи, політичні філософи, соціологи, але насправді в ній неявно проходить антропологічна тема і, загалом, для неї тема першочергова. Це справді жанр політичної філософії у виконанні філософа, котрий був відомий якраз не цим. Загалом книга несподівана, й хотілося б у цьому зв'язку оцінити її антропологічний вимір чи антропологічний вектор, який завжди неявно присутній. Я до певної міри і згоден, і ні, що вона полемізувала з Гайдеггером - звичайно полемізувала упродовж усього життя, але робила вона це на території гайдеггеровської думки. У зв'язку із сюжетом Рифеншталь, мені власне хочеться захищати Рифеншталь, скоріше тому, що розмови про неї набули, особливо після блискучого есе Сюзан Зондак цілком ідеологічного характеру - опозиціонування. Ось чому я заговорив про зустріч Гайдеггера з Арендт - це ситуація цілком подібна, пов'язана із прийняттям фашиствуючого філософа.

Ставлення Арендт до Гайдеггера дуже нагадує ставлення нині до Рифеншталь. Ніхто не запідозрить Арендт у якихось симпатіях до фашизму, але зберігся опис її зустрічі, якої вона боялася понад два століття - що вона скаже людині, якій не повинна подати навіть руки, людині, щодо якої в неї все ясно, з якою розірвала будь-які



стосунки. Відбувається одна розмова, після якої вона пише : "Ця розмова варта усього мого життя. Цей чоловік підкорив мене своїм розумом". Що означає це зізнання в контексті нашої розмови? Мені хотілося б запропонувати якусь тезисну відповідь, тому що вона дозволяє зрозуміти, якось наблизитися до цієї книги в сучасній ситуації, в такій антропологічній площині. Звичайно, як антрополог Ханна Арендт продовжує традицію Гайдеггера, взагалі-то навіть не Гайдеггера, а скоріше навіть Канта у питаннях такого роду антропології свободи, де свобода розуміється як мистецтво або свобода початку стану. Ось ця початковість антропології й ототожнення цієї здатності починання зі свободою - взагалі, це лінія Гайдеггерівська. Можна просто зробити посилання на блискучу статтю Софранські, яка називалася "Філософувати, отже, могли почати". Гайдеггер, який починає, де зазначалася якраз наявність цієї лінії у творчості Гайдеггера - філософії початку. Але, безсумнівно, саме на феноменології народження та смерті - можливо, вони справді опонують одне одному... Мені хотілося б звернути увагу ще на одного учасника цієї розмови, німецької розмови по суті. Ернста Блоха, котрий до цих розмов додав немаловажний (наголос) - третю вершину. Що, власне кажучи, опозиціонує антропології свободи? Яка інша інтенція в людині може конкурувати з волею до свободи, без якої неможлива ніяка антропологія? Коли Блох описує утопію чи "Буття до надії", "Буття в надії", в дусі утопії як фундаментальну антропологічну універсальну складову, можливо, варто говорити про дві антропології - антропологія свободи й антропологія утопії й говорити максимально розето, аби не протиставляти їх. Звичайно, у першому наближенні напрошується протиставлення свободи та утопії, але, очевидно, річ не в тому - справді спостерігається певний своєрідний ренесанс інтересу до цього автора, можливо, необхідно визнати, що ми частенько гарячуємо, коли опозиціонуємо свободу та утопію, й тоді треба зрозуміти, яким чином може так статися, що «Буття до надії» чомусь конфліктує з «Буттям у свободі» чи з «Буттям починання». Ця тема певним чином зумовлює трагедію та складність тоталітарної антропології, тому що за будь-яким тоталітарним проектом стоїть певна антропологічна конструкція, і мені здається - вона пов'язана з екзистенціалом утопічності чи утопії. Ось у цій парі зрозуміло, як утопія може конфліктувати зі свободою. Бо утопія як буття в надії - це якась туга за чимось справжнім, а справжнє, очевидно, завжди проявляє себе так, що справжнім людина готова

назвати те, що провокує її до стану безсторонності. Коли-щось відбувається справжнє, я сам собі у цей момент нецікавий, і в цьому розумінні готовий відкласти на якийсь час, чи якось відкласти, не відмовитися, а відкласти свободу по відношенню до цієї справжності. Утопія завжди має справу з тутою за справжнім, і в цьому розумінні вона часто провокує людину на відкладення свободи, але все таки, чи можна сказати, що тоталітаризм тотожний утопії? Очевидно, ні, бо тут треба збудувати якусь нову аналітику, тому що розмови про тоталітаризм часто не зовсім точні, оскільки надто широкий клас явищ ми називаємо цим словом - від того, що відбувається в Кальбері, до того, що відбувалося в Німеччині..., зовні це дуже подібно, але чи не різного порядку ці явища, котрі поверхово дуже подібні. Якщо дотримуватися європейського контексту, то річ у тім, що тоталітаризм - це, власне, модерністська утопія, або утопія, яка зрослася з проектуванням та людським прагненням до проектів. Якщо це справді так, то ми спостерігаємо ситуацію, свідком якої аж ніяк не могла бути Ханна Арендт, ситуацію, коли воля до утопії ослабла... Про це писав Хабермас, маючи на увазі відплив утопічних енергій, стверджуючи, що тоталітаризм неможливий через ту просту причину, що відсутня утопічна енергія якраз в антропологічному вимірі. От ми якраз і є свідками, коли певним чином антропологія свободи перемогла антропологію утопії. Не треба когось аж надто переконувати у позитивності свободи. Позитивність же утопії аргументувати необхідно, тому що мова утопії нині діє як алерген. Важко собі уявити нині чисто утопічний дискурс, і тому це свідчить про ослаблення утопії. Чи можна говорити про якісь болючі прояви антропології свободи? Це у певному розумінні робить англійський соціолог Зигмунд Бауман, або соціальний філософ, котрий під впливом Ханни Арендт і Левінаса з кінця 80-х розвиває ту думку, що Голокост і тоталітаризм є певним прямим наслідком модерну, що вони - цілком закономірний продукт модерністської культури і, якщо ми додамо до цих міркувань позицію Ернста Блоха, вони свідчать, що зараз ми маємо суспільство, небезпечне не стільки тоталітаризмом, скільки певним протилежним боком - абсолютизацією антропології свободи, яка може придушити антропологію утопії. І це описується як консюмеризм, як суспільство споживання, котре призводить до того, що світ залишається в певному розумінні тоталітарним і жорстким, тільки ця жорсткість являє собою жорсткість осколків розбитого дзеркала, і цей світ не менш жорсткий, не менш болючий, ніж той, який уявлявся раніше. У цьому розумінні

#### *Х. АРЕНДТ І ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СПАДЩИНИ*

ми переживаємо ситуацію, коли відбувається чи може відбуватися якесь повернення утопії. Але це повернення утопії не завжди тоталітарне, тому що воно може розминутися з проектом чи бути звільненим від проектування. Що це може бути? Узагалі, це завжди невизначено. Щоб якось завершити ці міркування, я хотів би послатися на подію, яка, очевидно, відбудеться в Києві. У Національному музеї відбудеться виставка харківського художника Павла Макова, що називатиметься «Утопія -ЮЕй». Усе це повинно бути написане латинськими літерами. Це гарний сюжет для, певним чином, розгортання цієї теми. Назва пов'язана з тим, що у свій час Маков просив своїх американських друзів, підписуючи конверти і вказуючи країну, куди вони їх відправляють, замість слова *Ukraine* писати *Utopia*, оскільки перша і остання літери латинського слова «*Utopia*» повторюють міжнародне позначення України - країна Утопія, а в дужках писати UA. Усі листи доходили. Я можу просто привітати нас із тим, що ми є громадянами утопії, і в цьому розумінні маємо неодмінно розмірковувати, і якщо говорити про інституалізацію, то у травні відбудеться ця виставка, й можна буде прилучитися до утопії, звільненої від проекту. Спасибі за увагу.

#### *Ведучий*

Дуже дякую, пане Філоненко. Власне, хоча ви й говорили російською, але це резонує з останнім нашим питанням "Розлад між минулим і майбутнім". Чи то не реалія нашого життя. Власне, оце перетворення - етимологічне - утопії на те, що ми мали протягом минулого століття, й оце поєднання свободи та утопії й можливі наслідки цього поєднання - це справді дуже цікаво. Хоча я і не вивчав цього, як і Ханна Арендт. Хочу зауважити - я вважаю себе, до певної міри, учнем філософа Олександра Погорілого, який написав добру дисертацію про Гайдеггера наприкінці 60-х на початку 70-х рр. В ті часи я безперестанку намагався вчитатися в Гайдеггера, а перебуваючи в Москві, раптом дізнався, що Андрій Вознесенський мав розмову з Гайдеггером. І я йому зателефонував : "Андрей..., - і далі по-батькові. - Расскажите, о чем вы говорили." - "Мы говорили о поэзии". - "А вы еще встретитесь с ним?" - Да, мы еще встретимся". Я тоді не витримав і сказав: "Запитайте його, чому він став націонал-соціалістом". А Вознесенський мені: "Да, а почему вы стали комсомольцем?" Це тема дуже важка й дуже складна. Вона цікавить мене із біографічної точки зору - що трапилося із цими людьми. Якби Ханна Арендт не була єврейкою, то, пробачте за

різкість, з нею різне могло б трапитися в такій самій ситуації. Давайте говорити про це конкретно й очевидно. Стосовно інших персонажів: Ернст Блох. У Швейцарію в 60-х мені привезли його монографію. Я як подивився - Аввероес і Маркс, Ленін і Маркс і так далі. Це вже після того, як він утік із Німецької Демократичної Республіки - був він і залишився при тій самій утопії. А Зигмунд Батман, на якого Ви посилаєтесь, був полковником польського НКВД на початку 50-х рр. і пройшов через цю саму систему. Це біографічно дуже важко. Може, річ не у філософських стратегіях, а в тому, що відкривалися двері й "заходила" історія й хапала цих самих людей за комір і вслід за ними оці самі невідповідні скандали - Гайдеггер у невідповідній формі на фотографії 33-го чи 34-го років. Але найголовніше те, що ви сказали про цей розлам поміж минулим і майбутнім, тому що, власне, цей простір поміж утопією та свободою, або свободою й утопією - це надзвичайно складно... Давайте, зрештою, зробимо якийсь висновок. По-моєму, найфундаментальніший висновок зводиться до того, що вийшла дуже добра книжка, навіть у поліграфічному плані. Зверніть увагу на цю композицію Марії Приймаченко: лев, який ламає соняшник. Такий страшний зміст, а поліграфія дуже добра. Отже, у світі щось позитивне відбувається. Дуже дякую усім присутнім. Передовсім дякую тим, хто видав цю книгу, а також тим, хто так кваліфіковано й точно про неї сьогодні говорив.